

ТҮРКІ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ АДАМ МӘСЕЛЕСІ***¹Чермухамбетов Ерлан Нұрмұхаметұлы,****²Барлыбаева Гаухар Ғинаядқызы, ³Нүсіпова Гүлнар Игенбайқызы**¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)^{2,3}ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты
(Алматы, Қазақстан)¹erlan_chen@mail.ru, ²gbarlubaeva@mail.ru, ³gulnara.nussipova@iph.kz**¹Chermukhambetov Erlan, ²Barlybayeva Gaukhar, ³Nussipova Gulnara**¹Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)^{2,3}Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies
of the RK MHES CS (Almaty, Kazakhstan)¹erlan_chen@mail.ru, ²gbarlubaeva@mail.ru, ³gulnara.nussipova@iph.kz

Аңдатпа. Мақалада түркі ойшылдарының адам мәселесіне қатысты идеяларының сабақтастығы мен өзара үндестігі жан-жақты талданады. Жалпы философия тарихында аса маңызды тақырыптардың бірі – адам және оның құндылықтары, рухани болмысы мен әлемге деген көзқарасы болып табылады. Бұл сұрақтар түркі философиялық дәстүрінде де айрықша орын алған. Қорқыттан бастап Мұхаммед Хайдар Дулатиге дейінгі ойшылдар адамзат болмысының мәнін, өмірдің мағынасын, әділет пен ізгіліктің рөлін өздерінің рухани ізденістерінің өзегі етіп қарастырған.

Қорқыт философиясы – адам өмірінің өткіншілігі мен мәңгілігі, шындық пен жалғандық, болмыс пен бейболмыс ұғымдарын тереңінен зерделеген даналық үлгісі. Ол этикалық және антропологиялық мәселелермен қатар, дүние болмысының онтологиялық және метафизикалық сырын ұғынуға ұмтылған. Әл-Фараби адам өмірінің мәнін уақыт шектеулерінен асып, кемелдікке және шынайы бақытқа жету деп түсіндірген. Ойшыл қоғамды тірі организмге теңеп, адам ағзасындағы әр мүше өзара үйлесімді жұмыс істегенде ғана оның дұрыс қызмет атқаратыны сияқты, қоғам мүшелері де бір-біріне қолдау көрсеткен жағдайда ғана ізгілікті қоғам құруға болатынын тұжырымдайды. Жүсіп Баласағұн, Махмұд Қашқари, Қожа Ахмет Ясауи және Мұхаммед Хайдар Дулати сынды ойшылдардың шығармаларында да адам мәселесі әл-Фарабидің философиялық тұжырымдарымен үндес келеді. Бұл тұлғалардың еңбектерінде адамгершілік, рухани кемелдену, әділеттілік және білімнің маңызы айрықша аталып, адамның қоғамдағы орны мен жауапкершілігі жан-жақты талданады. Ортағасырлық түркі философиясы адамзаттық құндылықтарды, рухани жетілуді және әділетті қоғам құру идеяларын негізге ала отырып, қазіргі заман үшін де өзекті болып қала беретін терең

ТАРИХ ТОЛҚЫНЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ФИЛОСОФИЯСЫ

* Мақала AP19677167 «Қоғамның тұтастанған қайта пішімделуі жағдайындағы тұлғаның рухани қалыптасуы мәселелері» атты гранттық қаржыландыру жобасы бойынша дайындалды.

ойларды ұсынады. Бұл еңбектерді зерттеу түркі өркениетінің зияткерлік мұрасын түсінуге ғана емес, сондай-ақ жаһандық философиялық ойдың дамуындағы ортақ заңдылықтарды анықтауға да мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: адам мәселесі, этикалық құндылықтар, үндестік, сабақтастық, ортағасырлық түркі философиясы, ойшылдар, шығармалар.

Кіріспе

Адамзат тарихында әртүрлі қырынан зерттеліп, өз шешімін тауып келе жатқан әрі болашақта да зерттеле беретін ең асыл құндылық – адам және оның болмысы. Адам факторы әрдайым адамгершілік мұраттарға негізделген, жасампаз әрі үйлесімді қоғам қалыптастыруда маңызды рөл атқарды. Адам мен табиғаттың өзара үйлесімін, адами қарым-қатынастардың гармониясын және оның қоғамдық байланыстарын терең түсіну – әлеуметтік философияның басты мәселелерінің бірі. Адамзат өз рухани және әлеуметтік дамуының жаңа кезеңдеріне тек осы мәселелерді шешу арқылы ғана қадам баса алады. Философия адамға бет бұра бастаған кезден бастап, адам табиғатын тану және оның өзін-өзі түсінуі философиялық ойдың басты нысанына айналды. Тарих барысында адамның болмыспен қарым-қатынасы, рухани және танымдық әлеуеті туралы көптеген саналы ой-пікірлер айтылып, ғылыми дискурстар жүргізілді.

Адамды зерттейтін ғылымдар арасында философия ерекше орын алады, өйткені ол адамның танымдық қабілеттерін, рухани болмысын, құндылықтық бағдарларын, сондай-ақ оның әмбебаптық сипаты мен болмыспен үйлесімін тереңірек зерделеуге мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, адам мәселесін философия тарихындағы ең басты және өзекті тақырыптардың бірі деп атауға толық негіз бар. Бұл мәселе ортағасырлық түркі философиялық дәстүрінде де ерекше маңызға ие болды. Түркі ойшылдары адамның рухани және әлеуметтік табиғатын, оның қоғаммен байланысын жан-жақты түсінуге ұмтылды. Осылайша, адам мәселесі тек қазіргі заманның ғана емес, жалпы тарихи-философиялық ойдың өзегі болып табылады.

Қазақ философиясы да бұл тұрғыдан өзіндік ерекшеліктерімен дараланады. Егер батыстық философияда онтологиялық және гносеологиялық мәселелер басым болса, қазақ философиясы, керісінше, этика, антропология және аксиология мәселелеріне көбірек назар аударады, сондай-ақ рухани құндылықтарды ерекше мәнге ие етеді [1, 48 б.]. Осы зерттеуде VIII ғасырда өмір сүрген түркі әлеміне ортақ кемеңгер Қорқыт ата, исламдық философияның көрнекті өкілдері – Әбу Насыр әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Махмұд Қашқари, Мұхаммед Хайдар Дулати, сондай-

ақ қазақ философиясындағы сопылық дәстүрдің негізін қалаушы Қожа Ахмет Ясауи еңбектеріндегі адам мәселесіне қатысты идеялардың өзара үндестігі мен сабақтастығы қарастырылады.

Зерттеу әдіснамасы

Зерттеудің мақсаты мен міндеттерін жүзеге асыру барысында ортағасырлық түркі философиялық дәстүріндегі адам мәселесіне қатысты ойшылдардың көзқарастарындағы үндестік пен сабақтастықты айқындау және түсіну негізгі бағдар ретінде алынады. Бұл мақсатқа жету үшін Қорқыт ата, Әбу Насыр әл-Фараби, Қожа Ахмет Ясауи, Жүсіп Баласағұн, Махмұд Қашқари, Мұхаммед Хайдар Дулати еңбектерінің дүниетанымдық болмысын зерделеудің теориялық және әдіснамалық негіздері қарастырылады. Аталған ойшылдардың адамның өмірмәндік құндылықтарына, рухани болмысына қатысты тұжырымдарының мәнін тереңірек түсіну үшін компаративистік тәсіл қолданылды. Бұл әдіс олардың мәтіндерін салыстыра отырып, семиотикалық мән-мазмұнын ашуға, идеялық сабақтастық пен айырмашылықтарды бағамдауға мүмкіндік береді.

Түркі-мұсылман философиясының адам мен әлем тұтастығын пайымдаудағы өзіндік ерекшеліктері

Батыстық дәстүрдегі философияны меңгеріп, философияның таза теориялық мәселелерін зерделеген әл-Фараби болғанымен, түркі ойшылдарының шығармашылықтары философияның маңызды мәселелерін ұғымдар мен категориялардан бөлек, өмірмәндік универсалиялар тұрғысынан пайымдауларымен ерекшеленеді. Осыған орай этнограф Ақселеу Сейдімбек «Қазақтың ауызша тарихы» еңбегінде: «Қазақтың дәстүрлі қоғамында философия жеке-дара білім саласы тұрғысында зерделенбеген. Философия – көшпелі қазақтар үшін өмір-салты, мағыналы да мазмұнды өмір сүрудің қалыбы болған. Яғни, философияға жеке пән тұрғысында қарамаған. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы адамдар философияға сүйеніп өмірді өзгертуді ойламаған. Керісінше, өздерін философ (кемел адам, бүтін адам, көшпелі адам, көргенді азамат, жөн-жоба білетін адам) деңгейіне көтеру арқылы қоғамдық өмірдің үйлесімді де ретті болатынына сенген. Осылайша, қазақтың дәстүрлі философиясын шын мәнінде даналық биігіне көтерілгендердің нақтылы өмір туралы айтқан абсолютті ақиқаты деуге болады» [2, 19 б.] деп, оның ең бірінші өмірлік тәжірибеге негізделген практикалық философия болғандығын тұжырымдайды.

Сондай-ақ осы еңбегінде ғалым, түрік және түркі сөздерінің ғылыми айналымға қашан және неліктен енгенін де анықтай кетеді. Деректерге

сүйенсек, түркі тектес ру-тайпалардың жалпы саны 12 мыңдай екенін айтады [2, 55 б.], «Арғы тарихты былай қойғанда, XIX-XX ғасырлар аясында «татар-монғол», «түркі-монғол», «Қырым түркілері», «Қырым татарлары», «Осман түркілері», «Сібір татарлары», «Минусин татарлары», якуттар, қара қырғыздар, қырғыз-қайсақтар, т.б. деп келетін, негізінен сырттан таңылған этнонимдер (экзоэтнонимдер) ғылыми және саяси тұрғыда нақтылана бастады. 1923 жылы орыс ғалымы А.И. Самойлович «турок» («түрік») сөзін түрік ұлтына қатысты, ал «тюрк» («түркі») сөзін түркі тілдес халықтарға қатысты қолдану жөнінде ұсыныс жасады. Бұл ұсыныс дүниежүзі түркологтарының, соның ішінде қазақ ғалымдарының арасында да қолдау тауып, сол кезден бастап қазақ тілінде «түрік» деп бұрынғы Осман түріктерін, ал «түркі» деп исі түркі тілдес халықтарды айтатын дәстүр қалыптасты» [2, 54 б.].

Белгілі ғалым Досай Кенжетай болса, өзінің «Қожа Ахмет Ясауи дүниетанымы» атты еңбегінде, түрік философы Х.З. Үлкеннің ежелгі түркі философиясының ерекшеліктерін көне үнді, грек және иран философиясымен салыстыра зерттеп, түркілердің үнділер сияқты томаға тұйық, жабық, мистикалық табиғаттағы ұлт еместігін, көне гректер сияқты табиғат пен космостық жүйеге (низам-и алам) тұтқын, тағдырға оңай мойынсұнатын ұлт еместігін бағамдап, түріктердің әртүрлі мәдениет және өркениеттер арасындағы екі жақты сұхбаттың арқасында, өте терең реалистік дүниетанымға ие болғаны туралы жазады [3, 42 б.]. «Дәстүрлі түркілік дүниетанымда, әлем – ерекше мән-мағынаға ие болмыс. Әлем – Тәңірдің құты ретінде киелі, бақыттың көзі болып саналады. Әлем – адамның мәдени тіршілігінің кеңістігі. Бұл кеңістік әрдайым метафизикалық уақыт пен циклдық жаңару-жаратылу үстіндегі жанды болмыс. Адам да жанды болмыс ретінде өзін үнемі әлеммен үндестікте және тұтастықта қарастырады. Өйткені әлем адам үшін – ұстаз, танымның көзі, тәңірінің айнасы, мәдени құндылықтардың тұғыры» [3, 58 б.] дейді.

Қазақ философиясындағы адам мәселесінің негізгі ерекшелігі, бірінші, халқымыздың сан ғасырлық тарихы, дәстүрлі мәдениеті, әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрінде көрініс тапқан халықтық танымға негізделген даналық екенін бағамдауға болады. Өйткені, көшпелі өмір салтын ұстанған ата-бабаларымыз үшін білімнің көзі – ұлттық фольклор. Елдік пен ерлікке үндеген жыраулар поэзиясы, би-шешендердің өнегелі өсиеттері ғана емес, тұтас дүние, табиғат, қалыптасқан шаруашылық тәсілі, әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлер, наным-сенімдер мен ырым-тиымдар, жөн-жоралғылар, отбасындағы тектілік тәрбиесі болатын.

Қорқыт және әл-Фараби

Түркі-қазақ философиясы даму тарихының әртүрлі кезеңдерінде адам мәселесі әр қырынан көрініп отырған. Мысалға, Қорқыт философиясы адам өмірінің мәніне қатысты этикалық және антропологиялық мәселелермен бірге, мәңгі мен өткінші, ақиқат пен жалғанның аражігін ажыратуға ұмтылып, дүние болмысының онтологиялық және метафизикалық сырына үңілген кемеңгерлік үлгісі. Зерттеушілер пайымдағандай, «Қорқыт есімі тарихи дәуірлерді, әртүрлі замандарды өрлеп өтіп, қазіргі жаһандану заманның адамымен өз даналығы арқылы сұхбатқа түседі, дүниенің барлық қиындықтарын жеңуге болатын рухани күштердің адам бойында мол екендігіне меңзейді, күйкі тірліктің мұқтаждығының арқауында жүрген пендені өмірдің мәні туралы бір сәтке болса да ойландырады, рухани қуат беріп, толғандырады» [1, 54 б.]. Яғни Қорқыт мұрасын зерделеу, бүгінгі қоғам дамуының өзекті мәселелерін де, сол қоғамды құрайтын жеке адам мен оның ішкі жан дүниесімен байланысты экзистенциалдық мәселелерді де тереңірек пайымдауға мүмкіндік беретін әдіснамалық тұрғыдан да игілікті іс дей аламыз. Зерттеушілер ұсынған герменевтикалық, мифсідендіру және компаративистік тәсілдерге [1, 73 б.] сүйене отырып пайымдасақ, Қорқыт туралы аңыздардың жеке адам мәселесін ғана емес, қоғамның да өзекті философиялық мәселелерін қамтып тұрғанын көреміз.

Қоғам қайраткері, мәдениеттанушы Мұрат Әуезовтің пайымдауынша, Қорқыттың өлімнен қашуының сыры, сол дәуірде қалыптасқан түрлі саяси қақтығыстар мен әлеуметтік қайшылықтардың тереңдеуімен байланысты заман қыспағын білдіретін метафора. Яғни Қорқыт қайда барса да алдынан көр қазып жатқан адамдар шығады [4]. Демек, бұл тек жеке адамның ғана өлімнен қорқуы, өлгісі келмеуі ғана емес, сол замандағы жан-жағы анталаған жау, билік пен байлыққа талас жолындағы қантөгістер, елдік пен егемендікке қауіп төнген алмағайып замандағы бүтіндей қоғамның басындағы ахуал, «Қайда барсаң Қорқыттың көрі» не істеу керек деген сауалдың жауабы десек болады. «Аңыз бойынша Қорқыт бабамыз артына адамның өлімнен қашып құтылмайтындығы, оның ғұмырын жарық дүниеде бітіріп кеткен жасампаздық ісі мен өшпес өнері ғана жалғастыра алатындығы туралы данышпандық пәлсапалық байлам қалдырды» [1, 54 б.]. Сан жылдар бойы қобызын тартып, өлімге қарсы тұрған Қорқыт ақыр аяғында қалжырып, көзі ілініп кеткен кезінде қапысын тапқан ажал оны қайрақ жылан болып келіп шағып өлтіреді. Мұнда да аңызды тікелей қабылдауға болмайтынын ескеріп, астарлы мағынасына зер салсақ, соншама заман өлімге бой бермеген Қорқыттың ұйықтап кетіп, ажал құшқанын көреміз. Яғни ұйқының өзі мұнда адам табиғатына тән әлсіздік пен жетілмегендікті білдіретін рәміз рөлін атқарып тұрғандығы аңғарылады.

Ал Қорқыттан кейін өмір сүріп, өзінің терең білімі мен парасатының арқасында әлемнің Екінші ұстазы атанған ғұлама Әбу Насыр әл-Фараби көшпелі өркениет қалыптастырған философиялық танымды Батыстың теориялық ғылымы және философиясымен ұштастыра отырып, өзінің философиялық жүйесін құрады. Адам өмірінің мәні мен мақсаты, өзінің уақыт аралығындағы шектеулілігін жойып, бақытқа жетуі - дені сау ағзаның мүлтіксіз жұмыс істейтіні тәрізді, әрбір қоғам мүшесі бір-біріне көмектесу арқылы игілікке жететін ізгілікті қоғам құруды тұжырымдайды. Дүние жаратылысы, болмыс құрылымын сараптай келіп, ондағы ақыл-парасатты тіршілік иесі ретінде ай асты әлемінің ең жоғары сатысында орналасқан адамның орнын анықтайды. Қоғамдық қайшылықтардың болмысын зерделей отырып, ұлттық мәдениет жеке адамның мінез-құлқынан басталатынын дәлелдеп, мінез әдеттен бастау алып, «абзал әрекет» инабатты болу керек дейді. «Тәрбиесіз білім адамзаттың қас жауына айналады» - деп жазады [5, 89 б.]. «Қайырымды қала» мәдениетін арттыратын негізгі мәселелер білім, өнер, әдебиет, музыка деп көрсетеді. Ойшыл философиясында адам мәселесін философияның онтологиялық және гносеологиялық мәселелерімен бірлікте қарастырады. «Фарабидің ойынша, адам өзінің болмыстық тіршілігін таным арқылы жүзеге асырады. Оның түсінігінде таным мен болмыс немесе таным арқылы бар болу тең ұғым» [6, 20 б.].

Адамды жетіле түсуге, бақытқа, молшылыққа жетелеуді көздеген Фарабидің әділетті қоғам құру идеясы, оның болмыс туралы ілімінің де, әлеуметтік философиясының да негізгі өзегін құрайды. Халықтар достығын насихаттау, мәдениетті, ғылымды жасауда барлық адам бірдей екенін насихаттаған гуманистік идеялары, оның өз заманындағы Шығыс елдерінің, әрі дүниежүзі халықтарының көкейкесті проблемаларымен үндесіп жатады. «Ойшыл адамды мақұлықаттардың ішіндегі ең кәміл және «ақыл-парасатты жануар» деп атайды. Әл-Фарабидің ойынша жеке, нақтылы нәрселерді пайымдаудың құралы түйсік, қиял және елестету болып табылады, бұлар адам үшін де, хайуан үшін де ортақ нәрсе, ал енді теориялық ойлаудың арқасында абстрактылы ұғымдарды танып білу қабілеті тек адамға ғана тән» [7, 227 б.].

Жүсіп Баласағұн, Махмұд Қашқари, Қожа Ахмет Ясауи және Мұхаммед Хайдар Дулатидің ортақ рухани сабақтастығы

Ал Жүсіп Баласағұн, Махмұд Қашқари, Қожа Ахмет Ясауи және Мұхаммед Хайдар Дулати сияқты ойшылдардың да философиялық-поэтикалық шығармаларындағы адам мәселесінің әл-Фараби идеяларымен үндес екенін көреміз. Әл-Фараби өзінің «Қайырымды қала

тұрғындарының көзқарастары туралы трактат», «Азаматтық саясат» еңбектерінде адам, қоғам мәселелерін қарастырғанда дүние жаратылысы, болмыс құрылымын зерделеп, сол иерархиядағы адам мен қоғам орнын анықтайды. Қоғам түрлерін ажыратып, оның басында тұратын басшы жайын әңгімелейді. Жүсіп Баласағұн да өзінің әлеуметтік-этикалық мәселелерге арналған «Құтты білік» еңбегінде дүние жаратылысындағы қарама-қарсылықтардың тұтаса келіп, үйлесім тапқанын баяндау арқылы суреттейді. Дүние бастауын от, су, ауа, жер стихияларының бірлігінен туындайтынын, үштік қағидаға негізделген Ғалам мен өмір пайда болуының сырын былайша айшықтайды:

Үші - көктем, үші - күздің жұлдызы,
Үші - қыстың, үші - жаздың жұлдызы,
Үшеуі - су, үшеуі - жел, үшеуі - от,
Үш - топырақ - ғалам солай жаралды.
Бір-біріне жаулар бұлар өлгенше,
Жауды жауға салып, қойған сөнгенше,
Қатыспас жаулар, іштей тынып жарасқан
Көріспес жаулар, өшіп бүгін тарасқан,
Жаратушы хақ жаратты апарып,
Жаратты да, жарастырды қатарын [8, 62 б.].

Одан бөлек Баласағұн, әл-Фараби пайымдағандай, елді дұрыс жолға салушы басшы жайын және әділ заңның үстемдік етуінің мәнін:

Біл, әділ заң – басшылықтың тұғыры,
Бегі әділ ме?! Берік елдің жұлпыны! [9, 229 б.] – деп екі жол бәйітке сыйдырса, енді бір бәйітте, адамгершілік, тектілік, батылдық жайын:

Жүректілер жүрексізді бастаса,
Жүрек бітер бәріне де басқаша!
Біл, арыстан басшы болса иттерге,
Арыстандай күркірер кеп иттер де!
Арыстандар басы болса ит бір күн,
Арыстандар жасар еді ит тірлік!! [9, 230 б.] – деп өлең сөзбен өрнектейді. Білім, кісілік сияқты қасиеттерге байланысты:

Білімсізге төрден орын болса, көр:
Төр – босаға, ал босаға болды төр!
Орын тисе данаға есік көзінен,
Есік – биік, төр – тағыңның өзінен!
Күллі құрмет білімдіге тиесі,
Мейілі, ол төр, мейілі есіктің иесі! [9, 234 б.] – деп, адамды ілім-білім игеруге үндейді.

Ж. Баласағұнның бұл еңбегінде кісіліктің, парасаттылықтың, адам болмысын жақсартатын күш екені, бүкіл бір қоғам болмысы адамның осы

ішкі әлемнің сұлулығынан туындайтын, содан жалғасатын тірек екендігі айқын көрінеді.

Сабырлы бол, сабыр бастар мұратқа!
Күйіп-пісіп, өзінді отқа құлатпа!
Қай істе де жоғалтпағын сабырды,
Ұстамдылық үйіер мал, бағынды,
Тілінді тый, қарай жүргін көзіңе
Нәпсіңді тый, құлқының-жүт өзіңе! [8, 161 б.].

«Құтты білік» әр түрлі әлеуметтік топтағылардың көзқарастарын білдіреді, дастан мазмұнының ақиқаттылығымен, идеяларының өміршендігі және тіршілікке қажеттілігімен ерекшелінеді. Әсіресе, ел басқарушы бекке таптырмайтын кеңесші. Ойшыл еңбегінде өзі куә болған өркениеттің, Карахан мемлекетінің шарықтау кезеңіндегі өнер мен ғылымның жетістіктерін, сауда мен мәдениеттің жемістерін тілге тиек етудің орнына орта ғасырлық қоғам болмысының қарама-қайшылықты қатынастарының орталығында тұрған адамды негізгі зерттеу объектісі алады. Ж. Баласағұн пікірінше, кез келген адам салыстырмалы еркіндік кеңістігінде жүрсе де, ол ең алдымен ізгіліктің құлы. Ізгіліктің құлы болу адамның атақ-дәрежесін еш кемітпейді, себебі ізгілік-шындық іске бастар, адамды бақытқа жеткізер бірден-бір жол. Бұл тура жолдан тайған адамның адамдық сипаты жоғалып, оның орнын арамдық басады. Ал арамдықты түңілетін, жеңетін күш, қасиетіміз, ол-адамдық. Бұл жерде адамдық пен ізгілік, қайырымдылық түсініктері бір мағынаны, бір мақсатты білдіретін адам болмысының мәнділігін құрайды. Адамдық мәнділікті тұрақты етіп, ізгілікті дарытатын күш, құрал-ақыл мен білім деген қорытындыға келген ақын ойын келесі бәйіттен тануға болады:

«Екеуінде адамдықтың белгісі,
Ақыл, білім адастырмас, ей кісі!» [8, 205 б.].

Махмұд Қашқари және оның «Диуани лұғат-ат-түрк» еңбегіне келсек, зерттеуші Асқар Егеубаев пайымдағандай: аталған шығарма ғылыми сөздік болудың үстіне «Диуани-лұғат ат-түркте» көтерілген идеяларды ғылыми деректілік жағынан толықтырып, дәйектей түседі [9, 206 б.]. Махмұд Қашқари еңбегі тіл философиясы мен тіл білімі арнасында жазылған заманының теңдессіз ғылыми шығармасы. Бұл сөздік заманның бір орында тұрмайтынын дер кезінде түсінген автордың, сол замандағы түркі жұртының болмысын айшықтаушы құндылықтар атауы болып табылатын қария сөздер мен мақал-мәтелдерді, түрлі афоризмдер мен ел арасында тараған көптеген аңыз-әңгімелерді, ел тарихына қатысты құнды деректерді хатқа түсіруімен құнды еңбек. Бұл сөздіктен бүгінгі тілдік қолданыстағы көптеген жеке сөздер мен сөз тіркестерінің, қанатты сөздер мен тауып айтылған мақал-мәтелдердің бастапқы терең мағынасы

мен танымдық мәнін тереңірек тануға мүмкіндік аламыз. Ойшылдың шығармасында бұдан мың жыл бұрын халық арасына кең тараған мақал-мәтелдер, афоризмдер жиі ұшырайды. Халықтың мұндай сөздері адамдардың ғасырлық өмір тәжірибесінен туатыны мәлім. Мақал мен мәтелге айналып кеткен ғибрат сөздер өмірдің қыры мен сырына әбден қанығып барып жасалған пікірлер секілді болып келеді. Осыған қатысты «Диуани-лұғат ат-түркте» кездесетін бірнеше шумақ жолдарын келтірсек болады:

Батыр – майданда, ғалым әңгімеде сыналар.

Күздің келетіні жаздан-ақ белгілі.

Бақыт белгісі – білім мен ақыл.

Әдептің басы – тіл.

«Диуани-лұғат ат-түркте» осындай мақал-мәтелдерге қарап, бұдан он ғасырдай бұрын айтылған даналық ойлар бүгінгі күнге дейін өзінің алғашқы мән-мағынасын жоғалтпағанын көреміз.

Кеңесті іс келсе береді.

Кеңессіз іс кері кетеді.

Құс қанатымен,

Ер атымен,

Кісі аласы ішінде,

Жылқы аласы сыртыңда.

Ұлық болсаң, кішік бол,

Инген ырысына, бота боздайды.

Махмұд Қашқаридің бұлардан басқа да толып жатқан мақал-мәтелдері халықты әділдікке, ар-намысты жоғары ұстауға, махаббатқа адал болуға, мейірімділікке, ізгілікке үндейді.

Фараби мен Қожа Ахмет Ясауи

Әл-Фарабидің философияға логика арқылы қадам басып, кейіннен метафизикаға ден қойғаны және де алғаш рет философия мен дін байланысының ерекшеліктеріне тоқталған философ екені белгілі. Сондықтан да Фарабиді, дін мен философия арасын жақындатуға, табыстыруға тырысқан философ ретінде танимыз. Фараби адамды Тәңірге ұластырудың әр түрлі жолдары бар екендігін айтады. Оның ойынша, Тәңірі сезім мен ақыл әлемнің үстіндегі, одан жоғары болмыс. Сондықтан да адам да осы әлемнің үстіне, жоғарыға көтерілуі тиіс. Осылайша сана-рух кемелдікке қауышатын шынайы танымға ұласып, экстаз арқылы Тәңірмен байланыс құрады. Тәңірде саф әрі абсолюттік сана мен ой бар. Адам Тәңірге осы принциптерді жүзеге асыру арқылы жақындай алады. Тәңір де өзіне жақындаған құлына мейіріммен жақындай түседі.

Фарабидің осы көзқарастары мен Қожа Ахмет Ясауи ілімі арасында ұқсастық айқын көрінеді. Ахмет Ясауи хикметтерінде өзін ұмытып, экстазға түсу арқылы көкке ұшқандығын айтады. Тәңірінің қасына барып, онымен бірлескендігінен мағлұмат береді. Фарабидің Тәңір түсінігі, Тәңірі – Әлем байланысы мәселесі, жақсылық пен жамандық, Тәңірінің бар екендігінің дәлелі, пайғамбар жайындағы жүйелі көзқарастары Ясауидің де өз хикметтерінде қарастырған негізгі мәселелер. Дәстүрлі түркілік дүниетаным мен ислам өркениеті негізінен сусындаған ойшыл даналарымыздың бірі – философия, бірі – хикмет-даналық жолы арқылы адам мәселесі төңірегінде ой толғаған. Бірі – «инсани фазыл», яғни парасатты адам тұлғасын сомдаса, екіншісі «инсани камил», яғни кемел адамды мұрат еткен. Фараби ұлы бақытқа жету жолында рух-сананың тазалығын, Ясауи хаққа жету үшін рухты нәпсіден арылтудың жолын көрсетіп отыр. Дін – адамды иман арқылы ақиқатқа жетелесе, философия – сол иманды рационалдық жолмен нығайтуға негізделген ойлау жүйелерін қалыптастырады.

Ясауи ұстанған сопылық философиясының ең басты мәселесі – адам және оның рухани кемелдігі. Ол Тәңірді тануды және Оған қауышуды мақсат етіп, «өзін таныған Хақты да таниды» деген ұстаным негізінде адамның ішкі және сыртқы әлемін терең тануға көңіл бөледі. Яғни Ақиқат пен тұтастыққа жетудің жолы адамды танудан, оның сырын ұғынып, таба білуден басталады. Сондықтан да сопылық ілім адамды жан-жақты зерттеп, түсінуге ұмтылады. Сопылық Адамзат жаратылысының себебі Құдайдың шексіз махаббатында деп біледі. Яғни Құдай өзінің махаббатының нысаны ретінде адамды жаратты. Адамзат бүкіл жаратылыстың ішіндегі жауһары, ең сүйіктісі. Махаббат әрбір адамның әлемдегі, қоғамдағы, отбасындағы өзінің орнын белгілеуге, өзін-өзі тануға, жаратылыс сырын пайымдауға мүмкіндік беретін маңызды таным-түйсігі. Сондықтан да Ясауи бойынша махаббаттың сипаты да түрліше. Мысалы, Адам мен Алла арасындағы махаббат – имандылықтың, ер мен әйел махаббаты – отбасының, Отанның беріктігінің, ұстаз бен шәкірт махаббаты – білімнің, ата-ана мен бала, туысқандар арасындағы махаббат – елдіктің, т.б. қастерлі құндылықтардың кепілі әрі бастауы. Осындай басқа да махаббаттардың барлығы – пенденің Аллаға деген махаббатының алғашқы сатыларының бірі. Адамның Хақты тану құралы ретінде ақыл мен жүректі атасақ, махаббат осы жүрек танымының азығы, күш-қуаты, жебеушісі. Осы тұрғыдан махаббат сопылық ілімдегі хақты танудың ең басты гносеологиялық категориясы болып саналады [10].

Әл-Фараби мен Мухаммед Хайдар Дулати

Әл-Фараби мен Мухаммед Хайдар Дулатидің философиялық көз-қарастарының ұқсас жақтарына келсек, олардың концепцияларындағы этика жөніндегі – жақсылық, мейірбандық категорияларына қатысты идеялары назар аударады. «Жақсылық, – дейді әл-Фараби, – мазмұн-мағынаның бір бөлігі, сондықтан ол материяның өзінде бітіп қайнап жатыр. Ал жамандық жақсылық сияқты емес, ол болмыс жоқ жерден пайда болған» – дейді [11, 389 б].

Адам мен адам арасындағы қарым-қатынас дүниедегі ең күрделі мәселелердің бірі. Оның сырын ұғуға барша адамзат қашаннан-ақ мүдделі болып келгені белгілі. Бірақ адам жөнінде қанша айтылып, қанша жазылса да, оның сыры әлі күнге дейін түгел ашылып болған жоқ. Адамдар арасындағы қуаныш пен қайғыны, жақсылық пен жамандықты, махаббат пен зұлымдықты, адамды сүю мен оның іс-әрекетін, қиял-арманын құрметтеу жайлы мағлұматтарды біз М.Х. Дулатидің кітабынан таба аламыз.

Қазақ тарих философиясының атасы Мұхаммед Хайдар Дулати – белгілі тарихшы, ақын, әдебиетші, Моғолстан мен оған іргелес елдердің тарихы жөнінде аса құнды түпнұсқа болып саналатын «Тарих-и Рашиди», «Жаһаннаме» дастандарының авторы. Ол 1499 жылы Ташкент маңында дүниеге келіп, 1551 жылы Үндістанның Кашмир уалаятында дүниеден озған. Ойшыл еңбектерінің құндылығы сол, ол Қазақ хандығының құрылуы қарсаңында өмір сүріп, тарихқа арналған аталмыш еңбегінде өз көзімен көріп, өзі куә болған тарихи оқиғалар туралы шынайы деректер келтірілгенімен құнды туынды. Сонымен қатар ойшыл мұрасы, Қорқыт пен Фараби, Баласағұннан жалғасқан элеуметтік-этикалық мәселелерді өзінің философиялық-дидактикалық «Жаһаннаме» дастанында адамгершілік арнасындағы ой-толғамдарын өлеңмен өрнектеген ақындық болмысымен де, руханиятымызға өлшеусіз үлес қосқан тұлға ретінде де ел тарихтан өз орнын алған құнды дүние.

Дулати адам бойында жамандық ойлау, жеңілтектік, өзінің қара басын ғана ойлау, жалақорлық, өтірікшілік, т.б. қасиеттер адам асқақтаған кезде араны ашылып, тойымсыз ниет пайда бола бастайды деп түсіндіреді. Сондықтан мемлекет басшысы, осы қасиеттерді ауыздықтай алмаса, бүкіл халқын апатқа ұшырататыны сөзсіз. Басшы әрқашан қарапайым халықпен ой бөлісіп, санасып, жарлық шығарарда шарифат заңдарын бұрмаламай, әділ болу керектігін ескертеді. Ойшыл өзінің еңбектерінде адам психологиясының көп қырлы жақтарын көрсететін деректердің – адамның көңіл-күйі, қайғы-қасыреті, қуаныш-сүйініші, тән, жан, шаттық, үрей, қорқыныш жайлы түсініктерге де тоқтала кетіп, көңіл бөледі. Мы-

салы «Тарих-и Рашиди» шығармасында бұл түсініктерді өлең түрінде жеткізеді:

«Кім үшін де қорқыныш, үрей деген ауыр жүк,
Төбе шашы тік тұрып, қоя берді абыржып» [12, 345 б.]

Жан мен тән ұғымын талдай отырып, былай дейді:

«Жаны болдым жанымның, жаны болдым жаныңның.

Рухы бір екі тән - солай менін танымым» десе, келесі бір өлеңінде өлген адам қайта тірілмейтіндігін ескертіп, адамдар арасында мейірімділікті үндейді;

«Оп-оңай, тірі жанды өлтіру,

Мүмкін емес қайтадан тірі күйге келтіру» [12, 369 б].

Әсіресе, адамдар арасындағы қарым-қатынастарға көңіл бөле отырып, әлеумет пен қоғамның да қатты әсері тиіп отырғандығын меңзейді. М.Х. Дулатидің «Жаһан-наме» поэмасы адамдарды адамгершілікке шақыру туралы шығарма деп атауға болады. Олай дейтініміз, оның еңбектеріндегі басты идеялары адамдарды тәрбиелеу, зұлымдық барып тұрған әлеуметтік ауыру, оны тек оқу-тәрбие арқылы ғана жоюға болады деген ағартушылық идеялары көптен кездеседі.

Адамның бойынан әділет, қанағат, парасат, адамгершілік сияқты қасиеттер табылса, онда бүкіл адамзат атаулы бақытты болар еді деген идеяларды үндейді. Тарих-и Рашиди еңбегі мен Жаһан наме поэмасында көтерілген тәлімдік маңызы зор келесі бір мәселе адамның мінез-құлқы, оның қоғамдағы орны туралы. Мысалы:

«Тағына отыр сұлтандық, тұлпарыңа мін өзің,

Дәруіштей биязы болғай бірақ мінезің» [12, 411 б.].

Адам дүниеге қонақ, оның өмірі өткінші, содықтан ол артына ылғи да жақсы сөз бен жақсы ісін қалдырып отыруы тиіс. Екі жүзді болмай, сөз бен істі бір жерден шығару керек. Ойшыл, адамды моральдік жағынан жетілдіруде, ақыл-ойға ерекше мән берген. М.Х.Дулатидің шығармаларындағы ұлағатты лебіздер, бейнелі салыстырулар мен теңеулер, нақылдар мен мақал-мәтелдер күні бүгінге дейін өзінің мәнін жойған жоқ.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, қазақ халқы үшін өмір сүру және оны мәнді өткізу – ең басты құндылықтардың бірі. Халық өмірді, жарық дүниені жоғары бағалап, оны адамға берілген баға жетпес сый ретінде қабылдайды. Сонымен қатар, өмірдің өткіншілігін, оның мәңгілік еместігін де жақсы түсінеді. Алайда, өлімді қорқынышты құбылыс ретінде емес, керісінше, мәнді өмір сүрген адамның артында қалдырған мұрасы мен ізгілікті істері арқылы жеңуге болатын заңдылық деп қарастырады. Дүние бір орында

тұрмайтынын, барлығы өзгеріске ұшырайтынын, уақыттың өз ағыны бар екенін терең сезініп, соған бейімделе білудің маңыздылығын ұғынады.

Ортағасырлық түркі философиясының көрнекті өкілдері – Қорқыт, әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Махмұд Қашқари, Қожа Ахмет Ясауи және Мұхаммед Хайдар Дулати адам мен қоғамның орны, өмірдің мәні, ақиқат пен әділеттілік, білім мен рухани кемелдену туралы құнды ойларын қалдырды. Олардың мұрасы тек түркі дүниесінің ғана емес, бүкіл адамзаттың рухани құндылықтарының ажырамас бөлігіне айналып, өркениет дамуына өлшеусіз үлес қосты.

Бүгінгі жаһандану дәуірінде бұл ойшылдардың еңбектері мен идеялары өз маңызын жоймақ емес. Керісінше, олардың даналығы адамзаттың қазіргі кездегі рухани-әлеуметтік, мәдени және этикалық мәселелерді шешу жолында таптырмас бағдар бола алады. Ұлы ойшылдардың еңбектерін зерттеу – тек өткенге үңілу ғана емес, сондай-ақ болашаққа бағыт-бағдар іздеудің, ұлттың және жалпы адамзаттың рухани дамуына серпін берудің кепілі. Сол себепті, олардың өсиеттері мен тұжырымдары бүгінгі және келер ұрпақ үшін де өзекті болып қала бермек.

Әдебиеттер

1 Қазақ философиясы тарихы (ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейін) Қазақ философиясының қалыптасуы: ежелгі түркілік дәуір / З.К. Шәукенова және С.Е. Нұрмұратовтың жалпы редакциясымен. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2014. – 1 том. – 400 б.

2 Сейдімбек А. Қазақтың ауызша тарихы: шежірелік деректерді пайымдау: зерттеу / А. Сейдімбек. – Астана: Фолиант, 2008. – 726 б.

3 Кенжетай Д. Қожа Ахмет Ясауи дүниетанымы: монография / Д. Кенжетай. ҚР мәдениет және ақпарат м-гі, Мәдениет ком. – Алматы: Арыс, 2008. – 355 б.

4 Байтасов А. Большое интервью Мурата Ауэзова. Часть 1. https://www.youtube.com/watch?v=_tFPwGaLSRQ

5 Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. – Алматы: Ғылым, 1972.

6 Кенжетай Д. Фарабидің түркі-ислам философиясындағы орны // Әл-Фараби. – 2012. – № 4(40). – Б. 16-24.

7 Әбу Насыр әл-Фараби. 10 томдық шығармалар жинағы. 5-том. Әлеуметтік философия. Этика. Эстетика. (2 бөлім). – Астана: ТОО «Лотос – Астана», 2007. – 299 б.

8 Баласағұн Ж. Құтты білік. – Алматы: Жазушы, 1986. – 615 б.

9 Классикалық зерттеулер: Көп томдық. Т.17: Көне түркі әдебиеті туралы зерттеулер / Қ. Өмірәлиев, Н. Келімбетов, А. Егеубаев. – Алматы: «Әдебиет Әлемі», 2013. – 380 б.

10 Мейірманов А. Қожа Ахмет Ясауи рухани мұрасының философиялық қырлары // Қазақ философиясы тарихы (ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейін). Қазақ философиясының қалыптасуы: ежелгі түркілік дәуір / З.К. Шәукенова және С.Е. Нұрмұратовтың жалпы редакциясымен. 1-том. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану Институты, 2014. – 400 б.

11 Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. – Алматы: Ғылым, 1973.

12 Мұхамед Хайдар Дулати. Тарих-и Рашиди. – Алматы: Санат, 2003. – 616 б.

Transliteration

1 Qazaq filosofiyasy tarihy (ezhelgi dauirden qazirgi zamanga dejin) Qazaq filosofiyasynyn kalyptasuy: ezhelgi turkilik dauir [History of Kazakh Philosophy (From Ancient Times to Modern Times) Formation of Kazakh Philosophy: Ancient Turkic Era] / Z.K. Shaukenova zhane S.E. Nurmuratovtyn zhalpy redakciyasymen. – Almaty: QR BGM GK Filosofiya, sayasattanu zhane dintanu instituty, 2014. – 1 tom. – 400 b.

2 Sejdimbek A. Qazaqtyn auyzsha tarihy: shezhirelik derekterdi pajymdau: zertteu [Kazakh Oral History: Analysis of Genealogical Data: Research] / A. Sejdimbek. – Astana: Foliant, 2008. – 726 b.

3 Kenzhetaj D. Qozha Ahmet Yasawi duniyanymy: monografiya [Worldview of Khoja Ahmet Yasawi: Monograph] / D. Kenzhetaj. QR madeniet zhane apparat m-gi, Madeniet kom. – Almaty: Arys, 2008. – 355 b.

4 Bajtasov A. Bol'shoye interv'yu Murata Auezova [Big Interview with Murat Auevov]. Chast' 1. <https://www.youtube.com/watch?v=tFPwGaLSRQ>

5 Al-Farabi. Filosofiyalyq traktattar [Philosophical Treatises]. – Almaty: Fylym, 1972.

6 Kenzhetaj D. Farabidin turki-islam filosofiyasyndagy orny [Farabi's Place in Turkish-Islamic Philosophy] // Əl-Farabi. – 2012. – № 4(40). – B. 16-24.

7 Abu Nasyr al-Farabi. 10 tomdyq shygarmalar zhinagy [Collection of Works in 10 Volumes]. 5-tom. Aleumettik filosofiya. Etika. Estetika. (2 belim). – Astana: TOO «Lotos – Astana», 2007. – 299 b.

8 Balasagun Zh. Kutty bilik [Kutty Bilik]. – Almaty: Zhazushy, 1986. – 615 b.

9 Klassikalyq zertteuler: Kop tomdyq [Classical Studies: Multivolume]. T.17: Kone turki adebiyeti turaly zertteuler / Қ. Omiraliev, N. Kelimbetov, A. Egeubaev. – Almaty: «Adebiat Alemi», 2013. – 380 b.

10 Mejirmanov A. Qozha Ahmet Yasawi ruhani murasynyn filosofiyalyq qyrlary [Philosophical Aspects of Khoja Ahmet Yasawi's Spiritual Heritage] // Qazaq filosofiyasy tarihy (ezhelgi dauirden qazirgi zamanga dejin). Qazaq filosofiyasynyn qalyptasuy: ezhelgi turkilik dauir / Z.K. Shaukenova zhane S.E. Nurmuratovtyn zhalpy redakciyasymen. 1-tom. – Almaty: QR BGM GK Filosofiya, sayasattanu zhane dintanu Instituty, 2014. – 400 b.

11 Al-Farabi. Aleumettik-etikalyq traktattar [Socio-Ethical Treatises]. – Almaty: Gylym, 1973.

12 Muhamed Hajdar Dulati. Tarih-i Rashidi. – Almaty: Sanat, 2003. – 616 b.

Чермухамбетов Е.Н., Барлыбаева Г.Г., Нусипова Г.И.

Проблема человека в средневековой тюркской философии

Аннотация. В статье исследуется преемственность и созвучие идей средневековых тюркских мыслителей, посвященных проблеме человека, его духовной сущности, ценностных ориентиров и взаимоотношений с окружающим миром. Человеческая природа, ее онтологические и этические аспекты, а также стремление к истине и гармонии остаются ключевыми вопросами философии на протяжении веков. В данном контексте философские традиции тюркского мира, начиная с Коркыта и заканчивая Мухаммедом Хайдаром Дулати, представляют собой важный пласт интеллектуального наследия, отражающий эволюцию взглядов на место человека в бытии. Философия Коркыта является знаковым примером духовных поисков, направленных на осмысление смысла жизни, соотношения вечного и преходящего, истины и иллюзии. Его размышления затрагивают не только этические и антропологические аспекты, но и глубинные онтологические и

метафизические вопросы бытия. В свою очередь, аль-Фараби формулирует концепцию идеального общества, основанного на гармонии и сотрудничестве, уподобляя его здоровому организму, где каждый элемент выполняет свою функцию во благо общего целого. Согласно его учению, достижение счастья возможно через интеллектуальное и нравственное совершенствование, что позволяет человеку преодолеть границы временного существования. Идеи аль-Фараби находят отклик в трудах Юсуфа Баласагуни, Махмуда Кашгари, Ходжи Ахмеда Ясави и Мухаммеда Хайдара Дулати. Их философско-поэтические произведения раскрывают вопросы человеческого бытия, социальной справедливости, духовного самосовершенствования и постижения высшей истины. Эти мыслители закладывают основы гуманистической традиции тюркской философии, актуальной и в современном мире. Изучение их трудов позволяет не только проследить эволюцию тюркской философии, но и выявить общие закономерности развития философской мысли в глобальном контексте.

Ключевые слова: проблема человека, этические ценности, созвучие, сходство, средневековая тюркская философия, мыслители, идеи, произведения.

Chermukhambetov E., Barlybaeva G., Nussipova G.
The Problem of Man in Medieval Turkic Philosophy

Abstract. The article explores the continuity and resonance of the ideas of medieval Turkic thinkers regarding the human being, their spiritual essence, value orientations, and relationship with the surrounding world. Human nature, its ontological and ethical aspects, as well as the pursuit of truth and harmony, have remained central questions of philosophy for centuries. In this context, the philosophical traditions of the Turkic world, from Korkyt to Muhammad Haidar Dulati, represent a significant intellectual heritage that reflects the evolution of perspectives on the place of humans in existence. Korkyt's philosophy serves as a landmark example of spiritual inquiry aimed at understanding the meaning of life, the relationship between the eternal and the transient, truth and illusion. His reflections address not only ethical and anthropological aspects but also profound ontological and metaphysical questions of being. In turn, Al-Farabi formulates the concept of an ideal society based on harmony and cooperation, likening it to a healthy organism where each element functions for the benefit of the whole. According to his teachings, attaining happiness is possible through intellectual and moral self-improvement, allowing a person to transcend the limitations of temporal existence. Al-Farabi's ideas resonate in the works of Yusuf Balasaghuni, Mahmud al-Kashgari, Khoja Ahmed Yasawi, and Muhammad Haidar Dulati. Their philosophical and poetic writings explore issues of human existence, social justice, spiritual self-perfection, and the pursuit of ultimate truth. These thinkers lay the foundation for the humanistic tradition of Turkic philosophy, which remains relevant in the modern world. The study of their works not only traces the evolution of Turkic philosophical thought but also reveals the broader patterns of philosophical development in a global context.

Key words: human problem, ethical values, sympathizers, similarities, medieval Turkic philosophy, thinkers, ideas, works.